MINTAQALAR IQTISODIY RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNI BAHOLASH

Teshayev Zafarbek Zokirovich
Osiyo Xalqaro Universiteti
O'qituvchi
ORCID: 0009-0009-1356-3797
teshayevzafar@oxu.uz
https://doi.org/10.5281/zenodo.23229651

Annotatsiya. Maqolada mintaqalar iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar tizimlashtirilib, ularni kompleks baholashning original uslubiy vositasi ishlab chiqilgan. Omillar to'rt yirik guruhga ajratilgan: tabiiy-geografik va resurs omillari, ishlab chiqarish-iqtisodiy omillar, ijtimoiy-demografik omillar hamda institutsional-boshqaruv omillari. Mintaqaning rivojlanish salohiyatini o'lchash uchun «OMIL» (4F) uslubiyoti — to'rtta blok-mezon (odam kapitali, moliyaviy-investitsion muhit, infratuzilma salohiyati, lokal institutsional boshqaruv) asosida integral indeks hisoblash modeli taklif etilgan. Model chiziqli min-maks normallashtirish va ierarxiyalarni tahlil qilish usuliga (AHP) tayanadi hamda mintaqalarni to'rtta guruhga tabaqalashtirib, har biri uchun boshqaruv qarorini belgilaydi.
Kalit so'zlar: mintaqaviy iqtisodiyot, hududiy rivojlanish omillari, integral indeks, konvergensiya, institutsional boshqaruv, inson kapitali, investitsion muhit, infratuzilma, ierarxiyalarni tahlil qilish usuli.

Аннотация. В статье систематизированы факторы, влияющие на экономическое развитие регионов, и разработан оригинальный методический инструмент их комплексной оценки. Факторы разделены на четыре крупные группы: природно-географические и ресурсные, производственно-экономические, социально-демографические и институционально-управленческие. Для измерения потенциала развития региона предложена методика «OMIL» (4F) — модель расчёта интегрального индекса по четырём блокам-критериям (человеческий капитал, финансово-инвестиционная среда, инфраструктурный потенциал, локальное институциональное управление). Модель опирается на линейную min-max нормализацию и метод анализа иерархий (AHP), классифицирует регионы по четырём группам и закрепляет за каждой соответствующее управленческое решение.
Ключевые слова: региональная экономика, факторы территориального развития, интегральный индекс, конвергенция, институциональное управление, человеческий капитал, инвестиционная среда, инфраструктура, метод анализа иерархий.

Abstract. The article systematises the factors influencing the economic development of regions and develops an original methodological tool for their comprehensive assessment. The factors are grouped into four broad categories: natural-geographic and resource factors, production-economic factors, socio-demographic factors, and institutional-governance factors. To measure a region's development potential, an "OMIL" (4F) methodology is proposed — a model for calculating an integral index across four block-criteria (human capital, the financial-investment environment, infrastructure potential, and local institutional governance). The model relies on linear min-max normalisation and the Analytic Hierarchy Process (AHP), and classifies regions into four groups, each assigned a corresponding management decision.

Keywords: regional economy, territorial development factors, integral index, convergence, institutional governance, human capital, investment environment, infrastructure, Analytic Hierarchy Process.

KIRISH

Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tafovutlar deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiyotida kuzatiladigan obyektiv hodisa hisoblanadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, hatto yuqori rivojlangan mamlakatlarda ham hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tengsizlik barqaror saqlanib qolmoqda, ayrim hollarda esa kuchaymoqda: OECD mamlakatlarining aksariyatida so'nggi yillarda mintaqalararo daromad tengsizligi pasaymagan yoki hatto oshgan, yirik shahar aglomeratsiyalari boshqa hududlarga nisbatan sezilarli yuqori YaIMga ega bo'lib qolmoqda. Bu holat mintaqaviy iqtisodiyotni boshqarishda nafaqat umumiy makroiqtisodiy siyosat, balki har bir hudud xususiyatiga moslashtirilgan, omillarga asoslangan yondashuvning zarurligini ko'rsatadi.

O'zbekistonda ham hududlarning mutanosib rivojlanishini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida hududiy iqtisodiyotni sezilarli darajada oshirish vazifasi qo'yilgan bo'lsa, «O'zbekiston — 2030» strategiyasida hududlarni kompleks rivojlantirish va mahalliy hokimliklar faoliyati samaradorligini oshirish alohida ustuvor yo'nalish sifatida qayd etilgan. 2024-yil 20-dekabrdagi Prezident farmoni bilan esa hududlarda yuqori iqtisodiy o'sish va aholi bandligini ta'minlashning yangi tizimini yo'lga qo'yish hamda bu borada mahalliy hokimliklarning rolini oshirish vazifalari belgilandi. Mazkur vazifalarning samarali amalga oshirilishi mintaqalar rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni ilmiy asoslangan tarzda tizimlashtirish va o'lchash imkonini beruvchi uslubiy vositalarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — mintaqalar iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni nazariy jihatdan tizimlashtirish hamda ularni kompleks baholovchi original integral indeks modelini ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI VA NAZARIY ASOSLAR

Mintaqaviy iqtisodiyot nazariyasida hududlar rivojlanishidagi tafovutlarni izohlashga qaratilgan bir qator klassik yondashuvlar mavjud. G. Myrdal tomonidan ishlab chiqilgan «kumulyativ sababiyat» nazariyasiga ko'ra, boy hududlar o'zlarining dastlabki ustunligini kengaytirib boraveradi, chunki kapital va malakali ishchi kuchi ayni shu hududlarga oqib keladi, bu esa boshqa hududlarning orqada qolishini kuchaytiradi. F. Perru tomonidan taklif etilgan «o'sish qutblari» kontseptsiyasi esa iqtisodiy o'sish barcha hududlarda bir xilda emas, balki ma'lum «qutb»larda — yetakchi tarmoq yoki shahar markazlarida boshlanib, keyin atrofga tarqalishini asoslaydi. M. Porterning raqobatbardoshlik nazariyasida hudud yoki mamlakatning raqobat ustunligi omil sharoitlari, talab sharoiti, bog'liq va qo'llab-quvvatlovchi tarmoqlar hamda firma strategiyasi kabi to'rt guruh omil bilan belgilanishi ko'rsatilgan. P. Krugman esa iqtisodiy geografiya nazariyasida transport xarajatlari, miqyos samarasi va aglomeratsiya kuchlarining hududiy ixtisoslashuvga ta'sirini tahlil qilgan.

A.G. Granberg mintaqaviy iqtisodiyotning nazariy asoslarini tizimlashtirar ekan, hudud rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni resurs-iqtisodiy, ishlab chiqarish-texnologik va institutsional guruhlarga ajratish mumkinligini ko'rsatadi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa mintaqalararo konvergensiya yoki divergensiya jarayonlariga innovatsion salohiyat, raqamli infratuzilma va davlat boshqaruvi sifati kabi omillarning ta'siri alohida ta'kidlanmoqda. Ushbu nazariy yondashuvlarni umumlashtirib, mintaqa rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni amaliy jihatdan to'rt yirik guruhga tizimlashtirish mumkin (1-jadval).

1-jadval

Mintaqalar iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar tasnifi

Omillar guruhi	Tarkibiy unsurlari	Ta'sir xususiyati	O'lchov misoli
Tabiiy-geografik va resurs omillari	Foydali qazilmalar, yer-suv resurslari, iqlim, geografik joylashuv	Boshlang'ich (bazaviy) shart-sharoit	Resurs zaxiralari hajmi, hosildor yer ulushi
Ishlab chiqarish-iqtisodiy omillar	Sanoat va xizmat ko'rsatish salohiyati, investitsiyalar, tashqi savdo	Bevosita iqtisodiy o'sishni shakllantiruvchi	Mintaqa YaHMi, investitsiyalar hajmi
Ijtimoiy-demografik omillar	Aholi soni va tarkibi, ta'lim va malaka darajasi, migratsiya	Inson kapitali orqali uzoq muddatli ta'sir	O'rtacha ta'lim yillari, mehnat bozori faolligi
Institutsional-boshqaruv omillari	Mahalliy boshqaruv sifati, tartibga solish muhiti, raqamli davlat xizmatlari	Boshqa omillarning amalga oshish samaradorligini belgilovchi	Davlat xizmatlari ko'rsatish muddati, tadbirkorlik erkinligi indeksi

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mavjud nazariy yondashuvlarni amaliy baholash vositasiga aylantirish uchun uchta cheklov hisobga olindi. Birinchidan, an'anaviy hududiy tahlil ko'pincha faqat YaHM yoki investitsiya hajmi kabi yakka ko'rsatkichlarga tayanadi, bu esa institutsional va inson kapitali omillarini e'tibordan chetda qoldiradi. Ikkinchidan, xalqaro tashkilotlar (OECD, Jahon banki) tomonidan qo'llaniladigan konvergensiya tahlili uslublari ko'proq rivojlangan mamlakatlar statistikasiga mo'ljallangan bo'lib, rivojlanayotgan iqtisodiyotlar sharoitida ma'lumotlar bazasining cheklanganligi tufayli to'g'ridan-to'g'ri qo'llanilishi qiyin. Uchinchidan, milliy amaliyotda hududlarni reytinglash ko'pincha bir nechta tasodifiy tanlangan ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi, bu esa natijalarning ob'ektivligini pasaytiradi.

Ushbu cheklovlarni bartaraf etish maqsadida mintaqaning rivojlanish omillarini kompleks baholovchi «OMIL» (4F) uslubiyoti ishlab chiqildi. Uslubiyot nomi «omillarni baholash» tushunchasiga mos ravishda tanlangan bo'lib, bloklarning nomlanishi «OMIL» so'zining bosh harflariga (O, M, I, L) mos keltirilgan; ularning har biri bo'yicha hisoblanadigan yig'ma sub-indekslar esa modelning «4F» (4 Factor) qismini tashkil etadi (2-jadval).

2-jadval

«OMIL» (4F) uslubiyotining blok-mezonlari va vaznlari

Blok	Nomi	Mazmuni	Vazni
O	Odam kapitali	Ta'lim qamrovi, malakali ishchi kuchi ulushi, sof migratsiya saldosi	0,25
M	Moliyaviy-investitsion muhit	Jon boshiga investitsiyalar, kredit portfeli, mahalliy byudjet mustaqilligi	0,30

Blok	Nomi	Mazmuni	Vazni
I	Infratuzilma salohiyati	Yo'l zichligi, energiya ta'minoti barqarorligi, raqamli aloqa qamrovi	0,25
L	Lokal institutsional boshqaruv	Davlat xizmatlari ko'rsatish sifati va muddati, tadbirkorlik muhiti bahosi	0,20

Manba: muallif ishlanmasi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Uslubiyotning hisoblash vositalari besh qadamdan iborat. Birinchi qadamda har bir blok bo'yicha 4–5 tadan, jami 18 ta xususiy ko'rsatkich shakllantiriladi. Odam kapitali bloki oliy va o'rta maxsus ta'lim bilan qamrab olingan aholi ulushini, malaka oshirish kurslarini tamomlaganlar sonini, mehnatga layoqatli aholi faolligini hamda sof migratsiya saldosini (so'nggisi destimulyator sifatida, agar manfiy bo'lsa) o'z ichiga oladi. Moliyaviy-investitsion muhit bloki jon boshiga asosiy kapitalga investitsiyalar hajmini, tijorat banklari kredit portfelining real sektordagi ulushini, mahalliy byudjet daromadlarining o'z manbalari hisobidan shakllanish darajasini va tashqi investitsiyalar oqimini qamrab oladi. Infratuzilma salohiyati bloki qattiq qoplamali yo'llar zichligini, uzluksiz elektr ta'minoti bilan qamrov darajasini, kengpolosali internetga ulanish ko'rsatkichini va sanoat zonalarining muhandislik tayyorgarligi darajasini o'lchaydi. Lokal institutsional boshqaruv bloki davlat xizmatlarini elektron shaklda ko'rsatish ulushini, tadbirkorlik sub'ektlarini ro'yxatdan o'tkazish uchun zarur bo'lgan o'rtacha muddatni (destimulyator) va mahalliy ijro intizomi ko'rsatkichini hisobga oladi.

Ikkinchi qadamda turli o'lchov birliklaridagi ko'rsatkichlar chiziqli min-maks usulida qiyoslanadigan shkalaga keltiriladi. Rag'batlantiruvchi ko'rsatkichlar uchun:

$$x_{ij} = (x_{ij} - x_{j,min}) / (x_{j,max} - x_{j,min}), \quad (1)$$

destimulyator ko'rsatkichlar uchun esa:

$$x_{ij} = (x_{j,max} - x_{ij}) / (x_{j,max} - x_{j,min}), \quad (2)$$

bu yerda: x_{ij} — i-mintaqaning j-ko'rsatkichi; $x_{j,min}$ va $x_{j,max}$ — tanlanma bo'yicha (yoki normativ etalon sifatida belgilangan) minimal va maksimal qiymatlar.

Uchinchi qadamda blok sub-indekslari vaznli yig'indi sifatida hisoblanadi:

$$S_k = \Sigma\, v_{kj} \cdot \tilde{x}_{kj}, \ \Sigma\, v_{kj} = 1, \quad (3)$$

bu yerda S_k — k-blok sub-indeksi ($k = 1…4$), v_{kj} — blok ichidagi j-ko'rsatkichning vazni.

To'rtinchi qadamda integral indeks shakllantiriladi:

$$I(OMIL) = \Sigma\, w_k \cdot S_k, \ \Sigma\, w_k = 1, \ 0 \le I \le 1. \quad (4)$$

Bloklarning w_k vaznlari ekspert so'rovi natijalari asosida ierarxiyalarni tahlil qilish usuli (AHP) yordamida aniqlanadi; ekspertlar tarkibiga mintaqaviy iqtisodiyot bo'yicha olimlar, moliya va hokimiyat vakillari jalb etiladi. Vaznlarning ishonchliligi sharti sifatida juftlik taqqoslashlar matritsasining muvofiqlik nisbati 0,10 dan past bo'lishi talab qilinadi. Moliyaviy-investitsion muhit blokiga nisbatan eng yuqori vazn berilishi, kapital oqimining mintaqa rivojlanishini bevosita harakatlantiruvchi omil ekanligi bilan izohlanadi.

Beshinchi qadamda mintaqalar integral indeks qiymati bo'yicha to'rt guruhga tasniflanadi va har bir guruh uchun tabaqalashtirilgan boshqaruv qarori belgilanadi (3-jadval). Tasniflashning boshqaruv mazmuni shundaki, u qo'llab-quvvatlash vositalarini mintaqaning rivojlanish salohiyatiga moslashtiradi: yuqori salohiyatli mintaqaga innovatsion loyihalarni joylashtirish va eksport ekspansiyasi, o'rta salohiyatli mintaqaga zaif bloklarni nishonli qo'llab-quvvatlash, past salohiyatli mintaqaga infratuzilma

va inson kapitaliga asosiy e'tibor, orqada qolgan mintaqaga esa maxsus rivojlantirish dasturlari va kengaytirilgan davlat investitsiyalari taklif etiladi.

3-jadval

Mintaqalarni integral indeks bo'yicha tasniflash shkalasi va boshqaruv qarorlari

I(OMIL) qiymati	Guruh	Rivojlanish holati	Boshqaruv qarori yo'nalishi
$0,75 < I \leq 1,00$	A — yuqori salohiyatli	Barcha bloklarda barqaror natija	Innovatsion loyihalarni joylashtirish, eksport ekspansiyasi
$0,50 < I \leq 0,75$	B — o'rta salohiyatli	Ayrim bloklarda zaxiralar mavjud	Zaif bloklarni nishonli qo'llab-quvvatlash
$0,25 < I \leq 0,50$	C — past salohiyatli	Ko'p bloklarda yetishmovchilik	Infratuzilma va inson kapitaliga ustuvor e'tibor
$0 \leq I \leq 0,25$	D — orqada qolgan	Rivojlanish salohiyati zaif	Maxsus dasturlar, kengaytirilgan davlat investitsiyalari

Manba: muallif ishlanmasi.

XULOSA

Mintaqalar iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab tizimni tashkil etadi: tabiiy-geografik va resurs omillari boshlang'ich shart-sharoitni, ishlab chiqarish-iqtisodiy omillar bevosita o'sish dinamikasini, ijtimoiy-demografik omillar uzoq muddatli salohiyatni, institutsional-boshqaruv omillari esa boshqa barcha omillarning amalga oshish samaradorligini belgilaydi. Ushbu omillarni alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida baholash mintaqaviy siyosatning aniqligini oshiradi.

Taklif etilgan «OMIL» (4F) uslubiyoti mintaqa rivojlanish salohiyatini o'lchanadigan kategoriyaga aylantirish orqali amaliy ahamiyatga ega. Uning ilmiy qiymati omillarni to'rt o'zaro bog'liq blok kesimida kompleks baholashda, amaliy qiymati esa davlat boshqaruv organlari uchun mintaqalarni qo'llab-quvvatlash dasturlariga saralashning ob'ektiv vositasini, hokimlik vakillari uchun esa zaif bloklarni aniqlovchi diagnostika vositasini yaratishida namoyon bo'ladi.

Kelgusi tadqiqotlarda taklif etilgan uslubiyotni respublika hududlari statistik ma'lumotlari asosida aprobatsiya qilish, blok vaznlarini kengaytirilgan ekspert so'rovi orqali aniqlashtirish hamda uni hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini shakllantirish amaliyotiga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida».
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni. «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 20-dekabrdagi PF-223-son Farmoni. «Hududlarda yuqori iqtisodiy o'sish va aholi bandligini ta'minlashning yangi tizimini yo'lga qo'yish hamda bu borada mahalliy hokimliklarning roli va mas'uliyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida».
4. Vahobov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Raximov A. Mintaqaviy iqtisodiyot va hududiy rivojlanish. — Toshkent: Universitet, 2018.

5. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. — New York: Free Press, 1990.
6. Krugman P. Geography and Trade. — Cambridge, MA: MIT Press, 1991.
7. Myrdal G. Economic Theory and Underdeveloped Regions. — London: Duckworth, 1957.
8. Perroux F. La notion de pôle de croissance // Economie Appliquée. — 1955. — No. 1–2.
9. Granberg A.G. Osnovy regionalnoy ekonomiki. — Moskva: GU VShE, 2004.
10. OECD. How Regions Grow: Trends and Analysis. — Paris: OECD Publishing, 2009.
11. OECD. OECD Regional Outlook 2023. — Paris: OECD Publishing, 2023.
12. Saaty T.L., Vargas L.G. Models, Methods, Concepts and Applications of the Analytic Hierarchy Process. 2nd ed. — New York: Springer, 2012.
13. OECD, JRC — European Commission. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. — Paris: OECD Publishing, 2008.
14. Xodiyev B.Yu. va boshq. Milliy iqtisodiyot va sanoat rivojlanishi masalalari. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.